

Harald Gustafsson

Familjebildning och utkomstmöjligheter – lagstiftning och verklighet på 1700-talets Island

I det europeiska agrarsamhället var kopplingen mellan familjebildning och produktion tydligare än på många andra håll.¹ Ingen ny familj fick bildas om den inte ansågs ha ekonomiska möjligheter att klara sig, dvs driva ett jordbruk av tillräcklig storlek.

David Gaunt har påpekat att hindren för fattigas giftermål var större ju större jordbristen var, och nämnt Island och Färöarna som exempel.² I ett anförande på nordiska historikermötet i Odense 1984 menade Gaunt att Island på detta sätt var det mest extrema och därmed tydligaste exemplet på detta europeiska fenomen. Gísli Ágúst Gunnlaugsson har också starkt betonat denna koppling mellan familjen, hushållet och bondgården.³ Som starkast blev den från 1824, då förbud infördes för dem som mottagit fattighjälp att gifta sig.⁴

Flera historiker har också visat hur många inom det uppväxande släktet i varje generation på Island var dömda till livslång tjänstehjonsställning och "samhällelig ofruktsamhet", genom att antalet gårdar var begränsat.⁵ Men drifterna kunde inte socialt kontrolleras så lätt. Den låga äktenskapsfrekvensen hade sin baksida i det stora antalet utomäktenskapliga födselar. De utomäktenskapliga barnen var sålunda inte en konsekvens av en på Island bevarad urnordiskt hednisk "sexual permissiveness", som en mer fantasifull än källkritisk forskare sökt hävda.⁶ Som Gísli Gunnarsson övertygande visat var de i stället den tragiska konsekvensen av den hårda sociala kontrollen, och blev "people carrying economic poverty, involving social sanctions, from one generation to another".⁷

Fristatstidens lagsamling, Grágás, hade stadgat att giftaslystna måste äga en viss summa för att få sätta bo (såvida inte kvinnan kommit upp i ofruktsam ålder).⁸ Denna bestämmelse fanns dock inte med i lagboken Jónsbók, giltig från 1281 och framåt. Tanken hölls emellertid levande, och 1720 föreslog isländska ämbetsmän att inga skulle få vigas utan intyg från världslig och kyrklig överhet om att de var kapabla att försörja sig och sina barn utan att ligga andra till last.⁹ Denna bestämmelse fick dock aldrig laga kraft, trots flera påstötningar under 1700-talet.¹⁰

Så långt lagstiftningen. Men hur såg det ut i verkligheten? Tillämpades restriktioner mot fattigas giftermål också före 1824? Jag ska här undersöka två tillfällen under 1760- och 1770-talen, när sådana restriktioner diskuterades av myndigheterna. Vilka ville ha restriktioner, och varför kom ändå inte några sådana under 1700-talet?

Man kan anta det har varit svårt att jämkä samman den gamla isländska avogheten mot okontrollerade giftermål med de danska myndigheternas politik under senare delen av 1700-talet. I den merkantilistisk-kameralistiska tankevärld som dominerade den ekonomiska debatten i Danmark – liksom i Europa i allmänhet – var en höjning av folkmängden en central punkt.¹¹ En större befolkning kunde utföra mer arbete, och ge staten ökade skatteintäkter. Ett viktigt instrument för denna populationistiska politik var åtgärder för att underlätta ingående av äktenskap.

Från början av 1750-talet var statsmakten mycket aktiv i olika försök att utveckla det isländska näringslivet.¹² 1760 kommer en kunglig resolution med klart populationistiskt syfte för Island.¹³ Där stadgas att:

ugifte fattige Bønder og Tjenestefolk paa Island, som efter deres Alder og Duelighed ere bekvemme til Ægteskab, maae udi de 3 første Aar, at regne fra den Tid hver udi Ægteskab indtræder, være frie for at svare Tiende og Skat

Skattelättnader för nygifta var en åtgärd som ofta rekommenderades av populationistiska teoretiker. Men i den isländska verkligheten orsakade detta problem. Skatterna gick nämligen inte direkt till centralmyndigheterna. De lokala ämbetsmännen, sysslomännen, drev sina ämbeten på entrepenad. De betalade en fast årlig avgift till landsfogden (kronans kassaförvaltare på Island), och behöll som lön mellanskillnaden mellan vad de fått in i skatt och sin avgift. Skatteuppkrävningen var alltså mer en fråga om ämbetsmannens privata ekonomi än om offentlig förvaltning.

När skatteintäkterna nu minskade, drog sysslomännen av de belopp de förlorade i sina avgifter. Detta är bakgrunden till att landsfogde Skúli Magnússon fick tillfälle att yttra sig i frågan i ett brev till räntekammaren i Köpenhamn av 4 december 1766.¹⁴ Med resolutionen 1760, skriver landsfogden, ”ophævedes som af sig selv den Omgang at nægte de Fattige Egteskabet”. Också i sin islandsbeskrivning från 1786 hävdar han att de lokala myndigheterna före 1760 ofta nekat fattiga att gifta sig.¹⁵ Nu ska amtmanen (ung. landshövdingen) ha föreslagit att dessa skattelättnader ska upphöra. Skúli Magnússon anser emellertid den sjunkande folkmängden som ett stort problem, och föreslår tvärtom ökade friheter för nygifta.

I räntekammaren har man ansett ärendet värt en utförligare behandling, och remitterat det åter till Island, till amtmanen.¹⁶ Amtman Ólafur Stefánsson håller helt med om att det är obilligt att förbjuda någon fattig att gifta sig – om han kan sin kristendom, är ärlig och flitig, inte har någon ärftlig sjukdom och kan försörja barn och hustru. I själva verket är amtman-

nen alltså kritisk mot landsfogdens och de centrala myndigheternas familjepolitik, och fortsätter polemiskt:

Men skulde alle og enhver i Flæng, uagtet han manglede disse Requisita, være tilladt samme at indtræde, alleene for at forfremme Folkeformerelsen, vilde Landet opfyldes med uærlige, lade, dovne, og til intet andet end dets Byrde omstrippende Betlere.

Ord och inga visor! Amtmannen nämner också med gillande att de isländska ämbetsmän, som på kungligt uppdrag arbetade med ett förslag till ny isländsk lagbok, också ämnade föreslå ett förbud av denna art. (Lagförslaget kom aldrig att antas.) Han framhäver att ett sådant förbud är särskilt lämpligt för Island, eftersom man där inte, som i andra länder, har särskilda institutioner som tar hand om fattiga barn, som därför alltid ligger fattigvården till last.

Räntekammaren i Köpenhamn fick alltså välja mellan amtmannens traditionella isländska ståndpunkt och landsfogdens populationism. Man valde den senare linjen. Kammaren bad danska kansliet se till att inga fattiga fick nekas vigsel så länge arbetet på en ny isländsk lagbok inte var fullfört, och kansliet utfärdade en skrivelse med det begärda innehållet till amtmannen 18 juni 1768.¹⁷

Islänningarnas familjeliv kom åter på dagordningen i kollegierna i Köpenhamn 1774. Incitamentet kommer från ett måhända oväntat håll: en skrivelse från Det almindelige handelskompagni till kammaren.¹⁸ Handeln på Island var ett kungligt monopol, som arrenderades (förpaktades) av intressenter i Köpenhamn; 1764–1774 drevs den just av Det almindelige handelskompagni.¹⁹ Kompaniet uppger att sysslomannen i Norður-Múlasýsla, Pétur Þorsteinsson, klagat över bla att kompaniet sänt för lite mjöl till Vopnafjörðurs handelsplats. Man menar att den stora efterfrågan på mjöl beror på att fler och fler nygifta bönder kommer till handelsplatsen med attest från sysslomannen på att de satt bo och måste få köpa förnödenheter –

men Compagniets Pligt kand det ikke blive at creditere slige Folk fordi at Sysselmændene give dem Frihed til at sætte boe, uden Hensigt om de kand ernære sig eller ikke, langt tienligere synes det for Landet, at mange af saadanne unge Folk tiende een Bonde noget længere.

De köpenhamnska köpmännen för alltså här fram gamla isländska argument. Men man tillägger också att det vore nyttigt om de övertaliga från Nord- och Östlandet, som huvudsakligen var lantbruksområden, sändes till fisket på Sydlandet; fisken var ju köpmännens stora vinstkälla i islandshandeln, medan isländska jordägarintressen alltid velat hålla fisket begränsat för att undvika konkurrens om arbetskraften.²⁰

Tullkammaren (som 1773 tagit över de isländska ärendena från räntekammaren) går emellertid emot kompaniets förslag.²¹ Man kan inte frivil-

ligt ”gjøre Landet blot for Folk”, och det strider mot ”al borgerlig Frieheid” att tvångsförflytta arbetskraft. Men samtidigt har man sänt ärendet tillbaka till syssloman Pétur Þorsteinsson för att höra vad han har att säga om anklagelserna mot honom.

Sysslomannen blir tvungen att sätta sig på två stolar.²² Å ena sidan måste han hävda att han inte tillåtit för många hushåll i sin syssla; där är ”Bøndernes Tal . . . af nogenleedes Forhold ved Jordernes”. Men han intar å andra sidan den sedvanliga isländska attityden till fattigas giftermål, och instämmer i att det vore bättre om tjänstefolket tjänade längre innan det gifte sig, och att en del ”formedelst Ubekvemhed og Fattigdom bleve aldeeles holt der fra”. Skulden ligger emellertid hos prästerna, som har frihet att viga vilka de vill, utan att konsultera sysslomannen. Prästerna ursäktar sig nämligen med att ”Guds Ord og Religionen” förbjuder dem att neka någon fattig vigsel.

När syssloman Péturs brev på hösten 1774 omsider nått kammaren, har man där sänt ärendet vidare till kansliet, tillsammans med en längre betraktelse.²³ Man är nu helt övertygad om att det vore bra om allmogefolk av bägge könen tjänade längre hos bönder innan de gifte sig, eftersom i för tid ingångna äktenskap bara leder till att landet ”opfyldes med Betlere der ikke kunne ernære dem selv med tilvoxende Familie”. Dessa blir en börda både för köpmännen, som inte kan neka dem kredit, och för skötsamma bönder, som såväl förlorar sitt tjänstefolk som via fattigvården får försörja de medellösa barnen.

Det framgår sålunda klart att tullkammaren nu accepterat den traditionella isländska ståndpunkten. Man påminner emellertid även om kansliets ovannämnda skrivelse från 1768, som ju gick i motsatt riktning, men hoppas att man nu, ”i Betragtning af denne Sags Vigtighed”, ska kunna ta frågan under förnyad prövning. Kammaren föreslår att alla giftaslystna ska kunna visa prästen intyg från syssloman, husbonde och reppstyrare (de kommunala myndigheterna) på gott uppförande och försörjningsmöjligheter.

Kansliet lät sig emellertid inte bevakas. I sitt svar till kammaren ger man två skäl mot äktenskapsförbud.²⁴ För det första leder ett förbud till ett värre ont, nämligen lösaktighet. För det andra är Island ”saa slet peupleret” att man snarare borde försöka öka folkmängden. Populationismen sitter alltså kvar i högsätet.

Men tullkammaren har inte gett upp så lätt. Man har remitterat saken till Island, och bett om stiftamtmanens och amtmannens betänkande (stiftamtmanen var Islands högste styresman, men hade till 1770 bott i Köpenhamn).²⁵ Med höstskeppen 1775 kom så svaret från Island.²⁶ Efter att ha samrått med andra ämbetsmän föreslår stiftamtmanen och amtmannen att alla fattiga som kommer till prästen och vill vigas, ska kunna visa upp intyg från sina senaste husbönder på tre års flitig tjänst, samt intyg om allmän duglighet från reppstyrarna, ett intyg som sysslomannen också ska ha

skrivit på. De giftaslystna hotades alltså av en byråkratisk process där hela det isländska lokala ämbetsverket skulle vara indraget!

Tullkammaren har så för andra gången försökt forcera kansliets motstånd. Man försäkrar kansliet att man "i Almindelighed" instämmer i dess ståndpunkt.²⁷ Dock menar man att det vore nyttigt om de som satte bo först hade blivit goda hushållare genom flitig tjänst hos en bonde. Samtidigt skulle man avhjälpa den brist på tjänstefolk som det ständigt klagas över från Island. Man ber därför kansliet utverka en kunglig resolution i linje med de isländska ämbetsmännens förslag.

Resultatet blev ett reskript till Islands stiftamtman och biskopar av 28 mars 1776.²⁸ Där stadgas att spetälska inte får vigas. I en skrivelse till tullkammaren meddelar kansliet att de övriga föreslagna förbudena ska "udsettes". Därmed var tanken på en lagstiftning mot fattigas giftermål ur sagan för denna gång.

Vi har i denna fråga sett prov på en för 1700-talet typisk motsättning mellan en reformivrande statsmakt och en lokal, samhällsbevarande elit. Denna elit – ämbetsmännen, ofta identiska med de stora jordägarna – torde här ha fört hela bondesamhällets talan. Jordägare såväl som landbor hade intresse av riklig tillgång på tjänstefolk, och av att hålla fattigvårdsutgifterna nere. Enligt tiondelagen från 1096 åvilade det ju bönderna i kommunen att försörja de medellösa.³⁰ Rika som fattiga husbönder ville upprätthålla den sociala kontrollen av ungdom och tjänstefolk, och hålla "omstrippande Betlere" borta från sina gårdar.

Mot detta intresse stod den förhärskande ekonomiska doktrinens betoning av folkökningens välsignelser. Det är inte oväntat att det just är landsfogde Skúli Magnússon som 1766 gör sig till tolk för populationismen. Sedan 1750-talet var han anförare för den falang isländska ämbetsmän som arbetade för näringspolitiska reformer.³¹ Han startade t ex textilmanufakturen vid det som sedan blev Reykjavík, och var en outtröttlig förkämpe för en friare utrikeshandel. Han ville omstrukturera näringslivet och utveckla ett kommersiellt inriktat fiske, något som skulle kräva mer arbetskraft vid kusterna. Därmed kom han naturligtvis i opposition till den dominerande samhällsbevarande majoriteten av isländska ämbetsmän. En av hans huvudmotståndare var amtman Ólafur Stefánsson,³² som vi mycket riktigt har funnit på förbudssidan i äktenskapsfrågan.

De ledande i rättekammaren har uppenbarligen delat Skúli Magnússons ståndpunkt på 1760-talet. Men i det senare undersökta ärendet intar tullkammaren motsatt ståndpunkt. Varför?

Tullkammaren av 1774 hade en annan personsammansättning än rättekammaren 1766. En islänning, juristen Jón Eiríksson, var ansvarig för de isländska ärendena. Flera kontroversiella frågor, där centralmakten och de isländska ämbetsmännen stått på kollisionkurs, hade fått eller var på väg att få kompromisslösningar vid denna tid.³³ Jón Eiríksson var visserligen känd som en reformman, men han hade också goda kontakter med le-

dande islänningar. Efter Struensees fall 1772 var också den danska regim-
men rent allmänt mindre intresserad av reformer som kunde rubba sam-
hällsstrukturen.

Emellertid har danska kansliet hållit fast vid populationismen. Samma
person, Otto Thott, var också chef där vid båda de undersökta tillfällena.
Resultatet blev att islänningarna misslyckades med att få igenom ett för-
bud, trots att de 1774 hade stöd av såväl köpmännen som kammaren.

Men ändrade statsmaktens omsorg om "peupleringen" något i den is-
ländska lokala verkligheten? Jag ställde inledningsvis frågan om gifter-
målsrestriktioner tillämpats före förbudet 1824.

Det framgår att de inblandade parterna varit på det klara med att något
förbud inte fanns; utkastet från 1720 har *inte* betraktats som lag. Men
mycket tyder på att restriktioner trots detta tillämpats, inte minst själva det
faktum att tanken på dem varit så levande. Landsfogden uppgav, som
nämnts, att präster och reppstyrare före 1760 ofta hindrat fattiga från att
gifta sig. Handelskompaniet talar om dem som sysslomännen ger "Friede
til at sætte bo". Och syssloman Pétur Þorsteinsson berömmar sig av att ha
en god balans mellan gårdar och familjer i sitt distrikt – trots att han ju, en-
ligt lagstiftningen, inte borde ha något med det att göra!

Indicier talar alltså för att giftaslystna islänningar ibland nekats vigsel
under 1700-talet. Å andra sidan kan det inte ha varit en undantagslös regel;
i så fall vore ju ämbetsmännens kamp för ett förbud meningslös. Förmod-
ligen har lokal praxis skiftat med de lokala myndigheternas inställning. En
del präster har ansett "Guds Ord og Religionen" tala mot förbud, andra
torde ha intagit en mer traditionell isländsk ståndpunkt, och delat försam-
lingens bekymmer för fattigvårdsutgifterna. Den som inte hade det särskilt
väl ställt, gjorde nog klokast i att vara på god fot med sockenprästen, repp-
styrarna och sysslomannen om han/hon ville ingå i det äkta ståndet.

Resultaten talar för att den hårda kopplingen mellan familjen, hushållet
och bondgården på Island kunde upprätthållas oavsett vad som stod i la-
gen. Förbudet 1824 innebar gissningsvis inga avgörande förändringar. I
stället var det 1800-talets demografiska och så småningom även ekonomis-
ka omvälvningar som kom att göra slut på det gamla
familjebildningsmönstret, på Island såväl som annorstädes i Europa.

NOTER

1. Se tex David Gaunt, *Familjeliv i Norden*, Malmö 1983, 13 ff.
2. Ibid, 14.
3. Gísli Á Gunnlaugsson, "The Poor Laws and the Family in 19th Century Iceland", i John Rogers & Hans Norman (ed), *The Nordic Family. Perspectives on Family Research*, Meddelande från Familjehistoriska projektet 4, Uppsala 1985.
4. Ibid, 23.
5. Ibid, 19; Gísli Gunnarsson, *Monopoly Trade and Economic Stagnation. Studies in the Foreign Trade of Iceland 1602–1787*, Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen i Lund XXXVIII, Lund 1983, 13 f; Loftur Guttormsson, *Bernska, ungdómur og uppeldi á einveldisöld. Tilraun til félagslegrar og lýðfræðilegrar greiningar*, Ritsafn Sagnfræðistofnunar 10, Reykjavík 1983, 132.
6. Richard F Tomasson, "Premarital Sexual Permissiveness and Illegitimacy in the Nordic Countries", *Comparative Studies in Society and History* 1976.
7. Gísli Gunnarsson, *Fertility and Nuptiality in Iceland's Demographic History*, Meddelande från ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet, nr 12, Lund 1980, 18. Sedan detta skrevs har dessa förhållanden även behandlats i Magnús S Magnússon, *Iceland in Transition. Labour and socio-economic change before 1940*, Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen i Lund XLV, Lund 1985, kap 2.
8. Se Gísli Gunnarsson, *Fertility and Nuptiality*, 12 f, om lagstiftningens utveckling.
9. *Alþingisbækur Íslands* X, Reykjavík 1967, 557 ff.
10. Harald Gustafsson, *Mellan kung och allmoge – ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island*, Stockholm Studies in History 33, Stockholm 1985, 158.
11. Se tex Erik Oxenbøll, *Dansk økonomisk tænkning 1700–1770*, Institut for økonomisk historie, publikation nr 11, København 1977, 59 ff.
12. Se tex Gustafsson, 29 f; Gísli Á Gunnlaugsson, "Ansökningar om privilegier till manufaktur på Island 1750–1754", i *Industri og bjergværksdrift. Privilegering i Norden i det 18. århundrede*, Oslo 1986; även Lofur Guttormsson, 127, om populationistisk politik på Island.
13. *Lovsamling for Island* III, København 1854, 392 f.
14. Þjóðskjalasafn Ísland (ÞÍ), Skjalasafn rentukammers (Rtk) 38.1, Islands Journal (IJ) 3, fylgiskjal (fsk) 58, bilaga: IJ B fsk 2665.
15. Skúli Magnússon, *Forsög til en kort Beskrivelse af Island (1786)*, ed Jón Helgason, Bibliotheca Arnarnæana 5, København 1944, 32.
16. ÞÍ, Rtk 28.15, bréfabók (brb), nr 84, 17/1 1767.
17. ÞÍ, Rtk 28.15, brb, nr 391, 28/5 1768; *Lovsamling* III, 621. Frågan om sysslomännens rätt att dra av de eftergivna avgifterna i sina förpaktningavgifter löstes först 1774, och då till sysslomännens fördel. Gustafsson, 135.

18. ÞÍ, Rtk 38.1, IJ 3, fsk 58, bilaga: IJ 1 fsk 229, 19/1 1774.
19. Allmänt om islandshandeln, se Gísli Gunnarsson, *Monopoly Trade*.
20. Ibid, passim.
21. ÞÍ, Rtk 28.16, brb, nr 569, 12/2 1774.
22. ÞÍ, Rtk 38.1, IJ 3, fsk 58, bilaga: IJ 1 fsk 502, 8/9 1774.
23. ÞÍ, Rtk 28.16, brb, nr 891, 19/11 1774.
24. ÞÍ, Rtk 38.1, IJ 3, fsk 58, bilaga: IJ 1 fsk 596, 10/1 1774.
25. ÞÍ, Rtk 28.16, brb, nr 927, 31/12 1774.
26. ÞÍ, Rtk 31.2, IJ 2, nr 233, 16/8 1775.
27. ÞÍ, Rtk 28.17, brb, nr 388, 10/2 1776.
28. *Lovsamling IV*, 210 f.
29. ÞÍ, Rtk 38.1, IJ 3, fsk 58, 30/3 1776.
30. Gísli Á Gunnlaugsson, "Fattigvården på Island under 1700-talet", i *Oppdagninga av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, Oslo 1983, 188. Jag har därför svårt att förstå Ståle Dyrviks bedömning ("To statssystemer andsynes fattigdomen – ein komparasjon", i ovan cit skrift, 412) att Island ensamt i Norden *inte* får en "full organisering" av fattigvården under 1700-talet; tvärtom tycks Island ha haft en sådan tidigare än övriga nordiska områden.
31. Se t ex Gísli Á Gunnlaugsson, "Ansökningar om privilegier till manufakturerna på Island".
32. Gísli Gunnarsson, *Monopoly Trade*, 132 ff.
33. Gustafsson, 284.